

Przestrzenie, których już nie ma

Pamięć w południowej i zachodniej
Słowiańszczyźnie

Простори који више не постоје
Сећање код јужних и западних Словена

Prostori koji više ne postoje
Sećanje kod južnih i zapadnih Slovena

Przestrzenie, których już nie ma

Pamięć w południowej i zachodniej
Słowiańszczyźnie

Redakcja naukowa

Robert Sendek, Krzysztof Popek, Magdalena Maszkiewicz

Kraków 2015

Redakcja naukowa
Robert Sendek, Krzysztof Popek, Magdalena Maszkiewicz

Redakcja techniczna
Krzysztof Popek

Redakcja
Szymon Huptyś, Krzysztof Popek, Bartłomiej Rusin, Monika Sakowska (język polski)
Karolina Lasoń, Magdalena Maszkiewicz, Aleksandra Tomić, Aleksandra Wojtaszek
(języki serbski i bośniacki)

Korekta
Szymon Huptyś, Magdalena Maszkiewicz, Krzysztof Popek, Robert Sendek

© by Autorzy, 2015

Wydanie dofinansowane ze środków
Rady Kół Naukowych UJ oraz Fundacji „Bratniak”

Zdjęcie na okładce
„Memories of Bulgaria”, Koczerinowo, Bułgaria,
© Montecruz Foto, Flickr.com (licencja CC BY-SA 2.0)

Opracowanie graficzne, dtp
Tomasz Sekunda

Wydanie I

ISBN 978-83-64028-75-5

Wydawnictwo «scriptum» Tomasz Sekunda
tel. +48 604 532 898
e-mail: scriptum@wydawnictwoscriptum.pl
www.wydawnictwoscriptum.pl

Przestrzenie, których już nie ma

Pamięć w południowej i zachodniej
Słowiańszczyźnie

Исидора Ана Стокин (Универзитет у Новом Саду)

Стећци и култура памћења код Јужних Словена

Средњи век, иако није често тако приказиван, јесте век који обилује разноврсношћу жанрова. Многи од тих жанрова су били искључиво стварани и развијани, управо, у том периоду. Осим општепознатих средњовековних жанрова, као што су житија, акатисти, канони, повеље, похвале, постоје дела средњовековне књижевности која су настајала ван њене поетике, али са чврстим ослоном у њој. Првенствено мислимо на средњовековне записе и натписе, који су настајали најчешће из практичне потребе, али су истовремено били врло лични и индивидуални, те је врло занимљиво посматрати однос њихове поетике и општевладајуће средњовековне. Неки од најпознатијих облика тих натписа су се нашли на надгробним споменицима који се најчешће називају стећцима.

Стећци¹ су средњовековни камени, надгробни споменици који се налазе на подручју Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије (Рашке области). Ови споменици су најчешће смештени на неком узвишењу, обали реке, или било ком другом месту, одакле је сам споменик видљив, чиме је његова функција сећања обезбеђена. Стећци се деле на две групе према свом положају: на групу положених и групу

¹ Сам назив ових споменика варира између термина стећак, мрамор, мраморје, биљег, грчко гробље, машети. У научну литературу је ушао народни израз стећак. (Ш. Бешлагич, *Стећци – Култура и умјетност*, Нови Сад 1982, с. 31–32).

усправних стећака². Прва група разликује плоче, сандуке, високе сандуке и саркофаге, а друга представља усправне стећке који се деле на стећке сличне римским ципусима, усправне плоче, четвртасте ступове и крстове³.

Постоје, такође, и две уметничке школе које су стварале ове споменике. Прва је стварала у Херцеговини у околини Стоца (најлепше некрополе са обиљем формалних варијација и с мноштвом фигуралних и декоративних мотива). Док је друга школа стварала у Источној Босни, у околини простора Лудмера (некропола Згошћи).

Сви облици су једнако служили за израду декоративних и фигуралних украса. Украси су варирали у зависности од статуса покојника и његове породице, али и у зависности од школе која их је стварала. За школу која је стварала у Херцеговини су карактеристични геометријски украси и комбинације различитих мотива. Честе су фигуре људи и животиња⁴ као појединачне појаве на споменику. Исто тако се јављају и сценски призори најчешће лова⁵ (на јелена), затим, приказ кола⁶, витешке сцене, породичне композиције (отац, мајка, деца).⁷ На споменицима школе у Босни много су чешћи флорални мотиви, који су богатије израђени. Сценски прикази и мотиви животиња или људи су јако ретки код ове школе.⁸

Укупан број стећака на горе наведеном простору је 69.356⁹. Међутим, много је мањи број стећака који имају натписе, а управо

² Ш. Бешлагић, *op. cit.*, с. 31–32.

³ *Ibidem*, с. 75–124.

⁴ О животињама на стећцима пишу готово сви радови који се њима баве. За разумевање основе њихове симболике неопходно је погледати *Стара српска религија и митологија* В. Чајкановића која објашњава контекст у ком одређене животиње задобијају симболичко значење, као и повод за то.

⁵ „Добро позната магична својства лова који има функцију сједињавања ловца и плена свакако леже у основи представљања ове сцене, најчешће ипак без икаквог архитектонског оквира, као једног од видова визуализације поступка упокојења умрлог кроз његово сједињавање са божанским извором. Потврду налазимо у избору „прогоњених“ сеновитих животиња које представљају териоморфну инкарнацију дивинизираниог претка – најчешће је то јелен или, ређе, медвед и дивља свиња“ (Ј. Ердељан, *Стећци – поглед на иконографију народне погребне уметности на Балкану*, „Зборник Матице српске за ликовне уметности“, 2003, бр. 32–33, с. 107–119).

⁶ О овом мотиву, са свим његовим варијантама представљања на укупном корпусу стећака, као и прегледом литературе и освртом на различита тумачења погледати дело Ш. Бешлагић, *op. cit.*, с. 319–329.

⁷ Ј. Ердељан, *op. cit.*

⁸ Ш. Бешлагић, *op. cit.*, с. 66–70.

⁹ *Ibidem*.

они су за наше проучавање једино и важни. Постоји око 400 стећака са натписом.¹⁰ Натписи на стећцима представљају оригинално дело писане средњовековне речи. Та лапидарна писменост се развијала од краја XI и почетка XII до XV века. Највећи број записа потиче из XIV, XV и XVI века, док мањи број потиче из XII или XIII века. Занимљиво је да су натписи често гномски, а неки од њих достижу чак и уметничку вредност. Сви натписи су настали на старој ћирилици (често називаној босанчицом), а језик натписа је народни (штокавско наречје, икавског или ијекавског дијалекта). За језик ових натписа карактеристичан је продор речи из народног језика у писани, затим, потреба за сажетошћу и карактеристична лексика.¹¹

За нас су натписи на стећцима занимљиви због одступања и варирања од тада доминантне средњовековне поетике високог књижевног стила и уплива народне традиције у њену високу културу. На основу ових натписа можемо назрети однос средњовековне поетике која је била под снажним утицајем цркве и поетике народног стваралаштва. Такође су ови записи захвални за изучавање односа тадашњег човека према често обрађиваној теми у средњем веку – теми смрти.

Епитафи су посебан вид натписа на стећцима, који имају своју уметничку вредност и у потпуности су оригинални. Иако се натписи на стећцима често сматрају комбинацијом средњовековне црквене и народне традиције, они су писани према утврђеним правилима и достојанственим стиллом. Сматра се да су натписи на стећцима могли бити посвећени једино властели, те се у натписима увек обраћа пажња на црквену догму, ма колико они поседовали оригиналност, вероватно у складу са властелинским кодексом понашања у односу на цркву.

Сећање на смрт (*memento mori*) и свест о пролазности живота главне су мисли које заокупљају човека средњег века: читав његов овоземаљски живот био је усмерен ка „оном свету“, ка стицању вечности. У српској средњовековној литератури се често сусрећемо са примерима поимања живота у односу на смрт. Наиме, у складу са црквеном догмом, средњовековни човек тежио је да цео свој живот

¹⁰ О типологији и територијалној распрострањености и могућем настанку и трајању појединих врста надгробних споменика овог типа видети Ш. Бешлагич, *op. cit.*

¹¹ *Ibidem*, с. 423–426.

до крајности потчини стицању загробног живота. Овакав став се оличава у непрекидној свести о безначајности овоземаљског живота и тела у корист стицања оностраног – вечног – живота.

У средњовековним житијима је управо смрт неког владара често описивана епизода. Тако и у првом средњовековном житију *Житију Св. Симеона* које је написао Св. Сава, велики део самог житија заузима управо припрема самог Св. Симеона за смрт. Оно што савременог читаоца може да изненади, јесте чињеница да самртник није човек који се плаши смрти и који тугује због свог одласка, већ је то човек који са радошћу и уз песму псалама чека своје „пресељење“ у загробни живот:

И сви као један устима рекоше: „Сети нас се, Пречасни, у блаженом твојем покоју!“ А он пригнув се, рече: „Зашто сте обузети тугом? Почните надгробна појања“. И наједном би шум, као да се подиже место на ком бејаху. И гле анђeosка песма невидљиво: „Слава ва вишњи Богу, на земљи мир, ва чловецех благоволенїе“. И преблажени појаше с њима на очиглед свима. И тако предаде дух свој у руке Господње. И беше лице његово насмешено, имајући на себи неисказани изглед. И дивљаху се сви гледајући то¹².

Друга карактеристика српске средњовековне књижевности јесте непотписивање књижевних текстова из скромности и скрушености самог писца, што је било сасвим у складу са веровањем да индивидуално стваралаштво не постоји. Наиме, средњовековни човек је веровао, да писац који пише књижевно дело, не пише сам, већ је он посредник између Бога и других људи. Једоставније речено, писац је сматран божанским медијумом преко којег Бог поучава народ¹³. Због таквог веровања писци, који су махом били свештена лица, најчешће нису остављали свој потпис, или уколико су га оставили, уз њега су додавали низ придева којима би умањили свој значај.

Ове две наведене карактеристике представљају готово основна обележја средњовековне поезике, а управо њихово варирање или изостављање налазимо на епитафима стећака. Натписи стећака се најчешће састоје из два дела, као и код многих других типова натписа¹⁴.

¹² Теодосије Хиладарац, *Живот Светога Саве*, Београд 1924, с. 21–22.

¹³ Паралелу оваквом односу према писцу видимо и у библијској традицији у примеру Мојсија, за којег је сматрало да је само записао десет Божијих заповести и пренео их свом народу.

¹⁴ Стари српски натписи подразумевају различите текстове исписане на тврдом материјалу. Формална разлика у односу на записе састоји се у томе што су ови бележени на маргинама рукописа или на другим белинама књига што се означава као меки материјал. Натписи се међусобно могу

Ови натписи су углавном садржали основне податке о покојнику као што су време смрти, титула, сродство са другим личностима и њихове евентуалне титуле: „Се лежи Вигањ Милошевић служи бану Стишану и краљу Твртку и краљу Дабиши...”¹⁵.

Други део натписа који је по својој структури обраћање ономе ко чита натпис представља опште место код оваквих текстова. Дакле, дводелност натписа на стећцима је изражена на следећи начин: један део натписа чинила су општа места, док је други део обухватао најзначајније биографске податке¹⁶. Најчешће се на првом месту налази име покојника и информације о њему као индивидуи. Затим се можемо, али и не морамо, сустрести са поетски уобличеном поруком за пролазника и на крају се налази и запис имена онога ко је осмислио текст, као и онога ко га је исклесало у камену (понекад се наводи и име онога ко је текст поручио). Распоред ова два тематска дела није константан и он може варирати. Оно што се да приметити, јесте да се у сваком делу натписа налази име неке особе, што свакако није типично за средњовековну књижевност¹⁷. У житијима најчешће добијамо имена искључиво владара, због његовог историјског значаја, док имена жена, монаха или неких споредних ликова најчешће нису наведена.

Када говоримо о натписима име покојника је назначено, а неретко и подаци о њему као индивидуи¹⁸, што нам указује на присутну потребу истицања индивидуалности у односу на колектив: „А се лежи Дабижив Драшковић на свое земљи на племенитом”¹⁹; „Се лежи Драгц Тихмилит. Кди хтех бити тад не бих”²⁰.

Увиђамо снажну потребу за подсећањем на себе, након пресељења у „вечност“, што нам указује на потребу човека да што дуже траје у овој „пролазној“ стварности. Уколико је уз име написан афоризам,

разврставати према материјалу на коме су бележени, што једним делом одређује и њихову форму и садржину.

¹⁵ Ш. Бешлагич, *op. cit.*, с. 447–448.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Видети примере у књигама Љубомира Стојановића *Стари српски записи и натписи*, т. III, Београд 1905, као и у књизи Владимира Ђоровића *Стари српски записи и натписи*, Београд 1997.

¹⁸ На пример да је сахрањен на својој земљи, што нам указује на то да је покојник био феудани поседник тј. племић.

¹⁹ Љ. Стојановић, *op. cit.*, с. 2

²⁰ *Ibidem*.

гномска поука, или нешто слично томе, она је увек у првом лицу, као да је изговара онај који лежи под спомеником. Међутим, када посматрамо такве поуке, ми не говоримо о покојнику као о писцу поруке, већ о писцу самог епитафа. Писац натписа стећака привидно узима глас покојника чији је споменик и тиме добија посебан уметнички ефекат. Захваљујући таквом уметничком поступку, писац добија уметничку слободу коју иначе нема, те у првом делу долазимо до проблематичног односа личног и безличног идентитета писца у поетици српског средњег века. Наиме, уколико је средњовековни човек – писац, вођен догмом²¹ која је доминирала у средњем веку, такав писац не би требало да има потребе да записује своје име испод афоризма, јер је он у књижевном стваралаштву само медијум и због става да је на овоземаљском свету све и онако пролазно. Потпис писца нам указује на његову свест о сопственом стваралаштву и вештини онога који речи клеће у камен. Та појава потписа ће се готово усталити на стећцима XV и XVI века, а истовремено срећемо сличну појаву и у записима на маргинама средњовековних књига.

У овој основној поставци, запис имена покојника и писца записа изражава индивидуалну потребу човека да га се људи у овоземаљском свету сећају²². Човек заправо покушава да кроз сећање других људи постане вечан, што нам указује на природну потребу да се живот продужи, без обзира на црквену догму. Овакву претпоставку подупиру и мисли које писац епитафа најчешће изражава као покојникове. Сакривен иза тога, да је мисао изрекао покојник, писац у епитафу често изражава идеје које су потпуно опречне веровању у загробни живот. То је изражено у следећем епитафу: „Јер небо постоји да би ти мислећи да ћеш скочити у вјечност, лакше скочио у ништа”²³.

Овим епитафом писац проблематизује догму загробног живота, што је у поетици средњег века недопустиво. У епитафима тог типа, честа су потпуно лична тумачења смрти, без ослањања на веровање у догму загробног живота какву је прописала црква: „Небо је било у

²¹ Треба да се живи искључиво за загробни живот, јер је овај живот ништаван и пролазан.

²² Том сећању су подређене и сви декоративни елементи на спомнику. Па и сам споменик служи за повезивање овог света и света у који је покојник отишао.

²³ *Spomenici koji su ujedinili region: Srbija i još tri bivše republike SFRJ zajedno u borbi za spas stećaka*, <http://www.dnevno.rs/ekalendar/zanimljivosti-iz-istorije/49409/spomenici-koji-su-ujedinili-region-srbija-i-jos-tri-bivse-republike-sfrj-zajedno-u-borbi-za-spas-stecaka>, (18.04.2015).

мени. Не спознах то, док не падох међу звијезде.”²⁴ У оваквом епитафу не видимо хришћанско учење о загробом животу, па чак ни јеретичко хришћанско учење. Смрт је у њему потпуно индивидуално доживљена, што нам указује на уметничку оригиналност средњовековног писца.

Филозофска размишљања и недоумице о смрти су честа тема дужих епитафа. Писац епитафа је замишљен над судбином покојника. Он покушава да изведе оно немогуће, а то је да се „саживи“ са мртвим човеком. Из те логичне немогућности произилази сопствена интерпретација смрти и загробног живота који сам писац још није спознао. Смрт, наравно, није једина тема којом се бави писац епитафа из перспективе преминулог. Он је, самим тим што пише за надгробни споменик, замишљен над пролазношћу живота уопште:

А се лежи Аубљен у Врхбосни, рожден в Врхбосни, запан на својини племеништој. Ја бјех онај ткоји цијел живот на раскрснициам стајох, размишљах, оклијевах. Бејох онај ткоји се питах как то да небо не старе, а из њега се стално раждају нова и нова годишња доба. П у соби гдје бјех, бјеше прозор, а иза прозора бескрај. Ал није и моја смерт све страша и све тешиња је. Кам ми усјече Дразгета, а запис уписа Хусан, не да покажу да бјех, ветћ да ме више неима. Љета Господњег 1258. (Горње Храсно – Столац)²⁵.

У овом епитафу имамо јасну пишчеву запитаност за вечност неба и природе у целини наспрам човекове пролазности. Осим тога изражене су пишчеве сликовите метафоре, које требају да дочарају простор овоземаљског живота и вечности, што нам доказује оригиналност самог писца.

Можемо поставити питање, зашто се писци средњовековних књига неретко не потписују, док се писци натписа на стећцима готово неизоставно потписују? Једно од могућих објашњења је следеће: писац књига говори у име Бога, пред којим је недостојан и исказује своју скромност, која се подразумевала у средини у којој је писац стварао. Писац натписа говори у име човека, о темама које се тичу људског рода, а то су смрт и пролазност. Не постоји потреба да се изражава скромност према неком једнаком себи. Осим тога, на натписима се често срећу иста имена аутора, што нам говори да су постојали људи, вероватно свештена лица, која су се професионално бавила писањем

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ N. A. Tanovic, *Stecci ili oblici bosanskih dusa*, Sarajevo 1994, www.bhmedia.se/bazar/knjiga/Tanovic.PDF, (3.05.2015).

натписа²⁶, самим тим, писање је било више секуларизовано. Натпис није део црквене службе, не обраћа се Богу, не посвећује се ни једном светитељу, већ говори о човеку под спомеником, а обраћа се људима крај њега. Професионално писање и истовремено писање које је слободно од црквено-сужбеног поретка, дало је писцима натписа могућност да се потпишу и они су то чинили. Међутим, на споменику нису потписивани једино аутори натписа, већ и „ковачи“²⁷ тј. они који су текст уклесали у камен, у чему је опет изражена снажна свест о ауторству и истовремено потреба и писца и клесача да се и њихових имена сећају.

Потпис онога ко је текст наручио је сасвим логичан, јер су натписе и споменике богате украсима имали само властелини. У властелинским породицама је веома битна повезаност између претка и потомка. Уписивањем свог имена на стећак оца или мајке, стварала се веза и инсистирало се на мотиву лозе, који је био врло значајан средњовековним властелинима. Осим тога, фигуративно се истиче поштовање и љубав према покојнику. Такође је занимљиво да се у натписима не прави разлика у важности мушкараца и жена, што је још једна модернизација у односу на високу средњовековну књижевност. Натписи посвећени женама се налазе и међу најстаријим стећцима и говоре о жени и њеном друштвеном статусу: „Овде преподобна мати Настасија калуђерица”²⁸; “Госпоја Ненца Чинорчића кућница а невјеста жупана Вратка и слуге Дабижива...кћи жупана Милтјена Драживојевића”²⁹.

Натписи на стећцима су, дакле, драгоцено сведочанство о поетици сећања у средњовековној традицији. С једне стране, они опомињу оне који још увек живе да све људе очекује смрт (у том контексту карактеристични су натписи попут: „Ја сам био као ви, ви ћете бити као ја”³⁰). С друге стране, стећци представљају осврт на живот једног одређеног човека, на његову индивидуалност (они откривају име погребеног човека, његову поруку живима, име онога ко је стећак подигао...) и у томе је њихова посебност у односу на средњовековни

²⁶ Најеминентнији дијак који је смишљао текст био је Семорад који је радио у околини Стоца, уз њега се јављају и Болашин Богачић, Радоја, Вукашин... (Ш. Бешлагић, *op. cit.*, с. 459, 473).

²⁷ Најчувенији „ковачи” – Грубач, Миогост, Радич... (*ibidem*, с. 460).

²⁸ Љ. Стојановић, *op. cit.*, с. 63.

²⁹ Ш. Бешлагић, *op. cit.*, с. 447.

³⁰ Погледати: Љ. Стојановић, *op. cit.*

поглед на свет, према којем индивидуалност и идентитет, у данашњем смислу речи, као категорије не постоје.

Сагледани у контексту традиционалне културе, међутим, стећци откривају још једну своју значајну функцију: преко натписа на стећцима и ликовних представа на овим споменицима, традиционални човек комуницира са култом предака. На тај начин, стећци постају значајан чинилац културе памћења предака. Текст који су писали дијаци по стећцима, како се већ могло уочити, није био изолован и припадник искључиво средњовековне поезике. Значење текста је било допуњено фигурама и рељефима који се налазе на стећцима уз њега. Уметник који је клесао сам стећака није произвољно стварао симболе на самом споменику, већ су они били дубоко повезани са смислом и функцијом текста. Уколико текста није било, сам сликовит приказ на стећцима је вршио функцију смисла поруке. Настајао је већи број стећака без текста, јер су људи у том периоду били претежно неписмени. Осим тога, црква је стварала и ustalila обичај приповедања путем фресака за неписмен народ. Прича из слика, каква је била репрезентована на зидовима манастира, је била заступљена и на површини стећака, али са много више личног, тривијалног и паганског.

Елементи који се најчешће срећу на стећцима имају дубоку симболику и ту су да би, као и текст, подсећали на пролазност живота, на покојника и на могући контакт са њим. Међутим, оно што је још занимљивије, јесу симболи који потичу из паганске словенске религије и који су или потпуно или делимично христјанизовани. Ту треба нагласити појаву јелена, која је једна од најчешћих на стећцима³¹. Јелен је хтонска животиња³², која је имала своју симболику и у паганској словенској религији, али је има и у хришћанству. У обе ове религије, јелен је животиња која пролази између светова и која циркулише од света живих ка свету мртвих и обратно. Осим тога, јелен се може гледати и кроз призму псалама Давидових, где је јелен животиња која се напаја живом водом, тј. јелен симболише душу хришћанина који се напаја хришћанском мишљу на самом њеном извору. Тај мотив можемо наћи и у *Житију Св. Саве* од Теодосија, где се говори о ујелењењу душе³³:

³¹ Ј. Ердељан, *op. cit.*

³² В. Чајкановић, *op. cit.*

³³ О мотиву ујелењења душе написала је рад Светлана Томин: *Мотив ујелењења душе код Теодосија Хиландарца*, „Научни састанак слависта у Вукове дане”, 1997, 26/1, с. 41–50.

А мати као мати, загрли га и слатко пољуби, па га отпустише с миром, али му заповедише да се брзо врати. А не знађаху да он неће да лови јелене, него хоће извору живота, Христу, да њиме напоји ујелењену душу своју, распалењу огњем од чежње љубави његове³⁴.

Дакле, мотив јелена је распрострањен у средњовековној књижевности, па самим тим и на стећцима где он симболише некога ко ће посредовати између посетиоца гроба и покојника. Мотив јелена је додатно објаснила Јелена Ердељан на следећи начин:

Јелен представља окосницу још једне сцене којом се експлицитно изражава сједињавање са божанским претком и одлазак умрлог у његово коначно стањите – посежући за јеленом, коњаник се креће на пут месеца на којем се, према народним веровањима, настањују душе покојника³⁵.

Функцију посредовања немају само симболи на стећцима, већ њу врши и сам споменик, чија се традиција подизања и усталила да би се живи сећали покојника и да би фигуративно могли са њим да ступају у контакт. Ову функцију може имати и приказ кола које се, такође, појављује на стећцима као чест мотив. Коло на стећцима се јавља под утицајем обичаја да се на сахрани игра тзв. „наопако“ коло, које се започињало левом ногом и водило на леву страну. Сматрало се да се тим колом плеше са мртвим претходницима и да се на тај начин човек повезује са оним светом. Јелена Ердељан ипак сматра да коло има и још дубљу симболику:

Поворке људи клесане читавом дужином надгробног камена, могле (су се) тумачити као поворке предака које, као водичи душе ка доњем свету, трајно окружују покојника (тј. сам камен као његову замену), сједињују се са њим и извршавају тако чин упокојења његове душе, олакшавајући му прелазак са овог на онај свет³⁶.

На стећцима је долазило и до спајања ова два мотива, те су често прикази кола који играју јелени или кола не чијем је челу јелен. Утицај народне традиције није вршен само путем симбола већ су често узимане и језичке форме клетве или опомене за облик натписа на стећку. Све то је истовремено било у складу са народним веровањем да посмртне остатке не треба дирати. Тако имамо примере:

³⁴ Теодосије Хиладарац, *op. cit.*, с. 36.

³⁵ Ј. Ердељан, *op. cit.*, с. 115.

³⁶ *Ibidem*, с. 111.

„Не претурите ми кости ја сам био као ви а ви ћете бити каке јесам ја”³⁷; „Да је проклет тко ће у ме дирнути”³⁸.

У овом другом примеру, видимо јасну опомену, која је поткрепљена чињеницом да сви људи имају исту извесну судбину. Њиме је јасно указано на то, да ће сваки човек једном лежати под неким стећком и да неће моћи да се врати у првобитно стање, у чему је заправо поента начела *memento mori*. Дакле, парадоксално, натписи на стећцима који су имали облик клетве, која је пореклом из народне традиције, су задовољавали средњовековно начело *memento mori* са традиционалним схватањем значаја и моћи речи. Осим тога, постојали су и стећци који су служили да оповргну кривицу покојника: „А се гроб Радоја Мркшића. Страх од Бога молећи и зла не мислећи и уби ме гром (Дјелици код Требиња, XV век)”³⁹.

У народном веровању, гром убија оне у којима је ђаво или оне који су нешто страшно сагрешили. Наглашавање да је покојник живео богоугодно пре несрећног догађаја има функцију да људима који су га се сећали отклони сумњу да није био по вољи Божијој. Дакле, у овом случају, натпис стећка негира народно веровање, у корист индивидуе. На тај начин, поново се срећемо са разликама доживљаја из перспективе индивидуе и из перспективе колектива (овог пута, народне традиције, а не високостилизоване средњовековне књижевности). Наравно, опет натпис говори у име појединца, без обзира на веровања и обичаје самог колектива.

Стећци јесу настајали у окриљу руралних простора и они јесу израз архаичног, патријархалног окружења, међутим, то не умањује њихову вредност. Они, напротив, захтевају проматрање са различитих аспеката (социјалног, религијског, уметничког...). После оваквог приступа уметности натписа стећка, можемо закључити да они представљају оригинално и аутохтоно стваралаштво појединца, које није у потпуности подлегло ни једној владајућој поетици (нити средњовековној, нити народној), јер је њихова примарна функција била подсећање на индивидуу, што није одговарало ни једној од наведених поетика. Писац натписа се користи уметничком слободом, он размишља о животу, смрти, пролазности, судбини и веровањима на јединствен

³⁷ Ш. Бешлагич, *op. cit.*, с. 445.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Љ. Стојановић, *op. cit.*, с. 71.

начин, а тиме је истовремено наглашавао посебност сваког човека под стећком и истицао разлог зашто је битно да га други људи не заборава. Сећање је прожето кроз све елементе који се јављају на стећку. Текст стећка нас подсећа на људе који су га створили и зарад којих је настао, на пролазност живота и смрт, али и на живот. Поетско начело средњег века *memento mori* на стећцима престаје да подсећа само на смрт, већ почиње да проповеда живот, јер живе подсећа на следеће: „ви ћете бити како ја, а ја не могу бити како ви”. Због тога је поетика натписа на стећцима контраверзна, непредвидива, оригинална и модерна у односу на време и простор у ком је настајала.

Библиографија

- Бешлагин Ш., *Стећци – Култура и умјетност*, Нови Сад 1983.
- Ердељан Ј., *Стећци – поглед на иконографију народне погребне уметности на Балкану*, „Зборник Матице српске за ликовне уметности”, 2003, бр. 32–33.
- Spomenici koji su ujedinili region: Srbija i još tri bivše republike SFRJ zajedno u borbi za spas stećaka*, <http://www.dnevno.rs>.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, т. III, Београд 1905.
- Тановић Н. А., *Stecci ili oblici bosanskih dusa*, Sarajevo 1994, <http://bhmedia.se>.
- Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, Београд 1924.
- Томин С., *Мотив ујелењења душе код Теодосија Хиландарца*, „Научни састанак слависта у Вукове дане”, 1997, 26/1.
- Ђоровић В., *Стари српски записи и натписи*, Београд 1997.
- Чајкановић В., *Стара српска религија и митологија*, Ниш 2003.